

- Татьяна Игоревна. – М., 2002. – 154 с.
11. Куулар Л. Л. Организация предпрофильного обучения химии в основной школе с использованием учебно-методического комплекта : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Куулар Лариса Лопсановна. – Новосибирск, 2005. – 182 с.
  12. Мороз П. В. Методичні засади шкільного підручника історії стародавнього світу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Мороз Петро Володимирович. – К. : 2006. – 243 с.
  13. Мороз П. Функції сучасного шкільного підручника історії / П. Мороз, І. Мороз // Історія в школі. – 2007. – № 1. – С. 16-19.
  14. Пийримяги А. К. Основные педагогические функции комплекса учебной литературы / А. К. Пийримяги // Советская педагогика и школа. – Тарту, 1985. – № 17. – С. 41-54.
  15. Савчин М.-В. М. Дидактичні засади розробки навчально-методичного комплекту з курсу хімії основної школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Савчин Марія – Віра Михайлівна. – К., 2004. – 187 с.
  16. Соловьёва В. Ю. Методика использования локальных учебно-методических комплексов при формировании эколого-краеведческих знаний в школьном географическом образовании : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Соловьёва Виктория Юрьевна. – СПб., 2006. – 164 с.
  17. Солянкина Л. Е. Учебно-методический комплекс как средство профессионального саморазвития студента : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Солянкина Людмила Егоровна. – Волгоград, 1999. – 217 с.
  18. Хуторской А. В. Современная дидактика : учебн. [для вузов] / Андрей Викторович Хуторской. – СПб. : Питер, 2001. – 544 с.
  19. Якименко С. К. Управление процессом обновления гуманитарного образования через учебно-методические комплекты в современных условиях : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Якименко Сергей Карлович. – М., 1998. – 151 с.

КАМБАЛОВА Я. Н. Роль и методические функции учебно-методического комплекта по истории в учебном процессе.

В статье описана роль и обоснована система методических функций учебно-методического комплекта по истории в учебном процессе. Автором также осуществлён анализ различных взглядов современных украинских и российских учёных на указанную проблему.

Ключевые слова: учебно-методический комплект, методическая функция.

KAMBALOVA Y. N. The role and methodological functions of scientific-methodical set of history in the teaching process.

In the article described the role and grounded the system of methodological functions of scientific-methodical set of history in the teaching process. The author made analysis with the different points of views of modern Ukrainian and Russian scientists on this problem too.

Keywords: scientific-methodical set, methodological function.

**Карелін М., Лях Г.
Слов'янський державний педагогічний університет**

ТРУДОВЕ НАВЧАННЯ У ЗЕМСЬКИХ ШКОЛАХ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджується процес упровадження трудового навчання у земських школах Харківської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Підкреслюється прогресивна роль земств у розширенні змісту освіти за рахунок так званих необов'язкових навчальних

предметів, серед яких предмети трудового навчання займали особливу роль у підготовці молоді до майбутнього життя і виробничої діяльності. Розглянуто позитивні сторони упровадження трудового навчання, а також проблеми, з якими зустрічалися земські школи у цій справі.

Ключові слова: Харківська губернія, земська школа, трудове навчання, ремесла, сільськогосподарська праця.

Трудова підготовка молодого покоління, яка є складовою трудового виховання, є нагальною проблемою сьогодення. Вона передбачає: оволодіння системою знань про працю, загальноосвітніх і політехнічних знань про загальні основи виробничої діяльності людини, умінь і навичок, необхідних для трудової діяльності; формування мотивів, потреб, позитивного ставлення до праці, прагнення і бажання сумлінно і відповідально працювати, бережливого ставлення до результатів праці і поваги до людей праці. Підготовка дітей і підлітків до праці відбувається у процесі трудового навчання і у різних видах позакласної трудової діяльності.

Становлення трудового навчання як шкільного предмета, його впровадження у навчальні плани початкових шкіл різних типів (міністерських, земських, церковних), а також середніх загальноосвітніх шкіл (гімназій, прогімназій, реальних училищ) відбувалося у другій половині XIX ст. Це був час кардинальних змін політико-економічних і соціально-культурних обставин у країні, зародження і розгортання громадсько-педагогічного руху. Нові соціально-економічні умови об'єктивно викликали потребу у створенні системи трудового навчання у загальноосвітніх школах.

Проблема трудового виховання і навчання молодого покоління була актуальною у всі часи. Багато уваги трудовому навчанню та вихованню приділяли у своїх працях відомі педагоги другої половини XIX – початку XX століття: вітчизняні (І. Анопов, М. Весель, М. Пирогов, М. Корф, П. Каптерєв, П. Лесгафт, Т. Лубенець, М. Песьковський, К. Ушинський, В. Фармаковський, Я. Чепіга) та зарубіжні (Дж. Дьюї, Г. Кершенштейнер, А. Мікельсен, Й. Песталоцці, О. Саломон, У. Цигнеус та інші). Вони розглядали трудове навчання та виховання не тільки як засіб підготовки кваліфікованих робітників для промисловості та сільського господарства, але і як фактор підвищення рівня морального та розумового розвитку суспільства.

Сучасні педагоги (І. Бугаєвич, А. Вихрущ, О. Дзеверін, Г. Іванова, М. Левківський, Д. Сметанін, В. Рак, М. Ярошенко та інші), досліджуючи загальні питання організації навчально-виховного процесу в загальноосвітніх закладах дореволюційної України, так чи інакше торкалися питання становлення та розвитку трудового навчання, його

змісту. Діяльність земств у галузі освіти, а також різні аспекти діяльності земських шкіл досліджували Л. Дровозюк, Н. Калениченко, Л. Корж, Л. Лихачева, О. Мармазова, Л. Рябовол та інші. Втім проблема трудового навчання у земських школах окремо не досліджувалася.

Мета статті полягає у дослідженні процесу поширення трудового навчання у земських школах Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Земські школи були найбільш чисельними і масовими з усіх типів світських шкіл у Харківській губернії. Для порівняння, у 1913 р. у губернії було 1204 земські школи, а міністерських початкових шкіл – усього 121. Земські школи відрізнялися від інших початкових шкіл досліджуваного періоду і змістом, і методами навчання. Їхньою метою було збагачення учнів корисними знаннями та розвиток їхніх природних здібностей. На думку організаторів земських шкіл, школа повинна давати знання, які можна застосовувати у житті.

Одна з характерних особливостей земських шкіл полягала у тому, що вони враховували вимоги життя і побуту учнів, турбувалися про їхню подальшу долю. Зокрема, робилася спроба не тільки дати школярам елементарну освіту, але і прищепити їм необхідні трудові й професійні навички. Так, при деяких земських школах Харківської губернії були відкриті ремісничі відділення. Крім цього, у навчальні плани вводилося трудове навчання. Це було переважно рукоділля – для дівчат і різні види ремесел (столярне, чоботарське, палітурне, кошикове) – для хлопців [3].

У початкових школах Харківської губернії трудове навчання вводилося з 1870 року. Спочатку предмети трудової підготовки викладалися як необов'язкові. Тільки на початку XX століття посилився рух за переведення трудового навчання у розряд обов'язкових навчальних предметів.

Найбільш поширеним предметом трудового навчання у початкових школах Харківської губернії було рукоділля (у 1910–1911 рр. воно складало 18% всіх показників). Далі послідовно йшли: сільське господарство (6%), ручна праця (1%) та малювання (1%). Рукоділлям займалися виключно дівчата, ремеслами і ручною працею – виключно хлопчики, садівництвом і городництвом – учні обох статей.

Слід зазначити, що земства були найбільш зацікавлені у розширенні трудового навчання у Харківській губернії. Тому вони відкривали майстерні при школах, допомагали обладнувати їх, виділяли кошти на трудове навчання, на придбання необхідних матеріалів та на оплату праці вчителів.

Введення у навчальні плани загальноосвітніх шкіл предметів трудового навчання залежало, головним чином, від місцевих умов та інтересів. Тому окремі предмети трудового навчання у різних повітах та

типах шкіл вводилися не в однаковій мірі.

Отже, трудове навчання почало поступово займати своє місце у навчальних планах земських шкіл Харківської губернії. Щоправда, як вже зазначалося, ці предмети вважалися необов'язковими (див. табл. 1).

З таблиці 1 видно, що трудове навчання учнів у 1913 році вже займало вагомe місце у навчальному плані земських шкіл. Переважно викладалося рукоділля – у 217-ти однокласних школах (19,7%). На другому місці в однокласних земських школах було викладання садівництва (у 28-ми школах, 2,5%), далі йшло городництво (у 18-ти школах, 1,6%), бджільництво (у 6-ти школах, 0,5%), ручна праця (у 4-ох школах, 0,3%). Ремесла в однокласних земських школах не викладалися зовсім.

Таблиця 1

*Викладання необов'язкових предметів у земських школах Харківської губернії
(на 1913 рік)*

Земські школи	Кількість шкіл усього	Кількість шкіл, у яких викладалися предмети трудового навчання										
		Ручна праця	Рукоділля	Сільськогосподарські предмети					Ремесла			
				Садівництво	Городництво	Бджільництво	Шовківництво	С/ господарство	Столярне	Чоботарське	Палітурне	Кошикове
Однокласні	1098	4	217	28	18	6	–	–	–	–	–	–
Двокласні	106	7	39	12	13	3	2	1	–	1	–	–

Що стосується двокласних земських шкіл, то рукоділля викладалося у 39-ти школах (36,7%), городництво – у 13-ти школах, (12%), садівництво було у 12-ти школах, (11%), ручна праця – у 7-ми школах, (6,6%), бджільництво – у 3-ох школах, (2,8%), шовківництво – у 2-ох школах, (1,8%). Із ремесел в одній двокласній школі було запроваджено чоботарське ремесло [1, с. 76-77].

Сільськогосподарські предмети викладалися переважно у сільських земських школах. Садівництво викладалося у 36-ти земських школах, городництво – у 34-ох, бджільництво – у 9-ти, шовківництво – у 2-ох земських школах. При цьому, садівництво і городництво вивчалось у всіх повітах губернії, бджільництво – у Вовчанському, Змієвському, Лебединському, Сумському, Харківському повітах, а шовківництво – тільки в Охтирському і Сумському повітах [1, с. 76-77].

При школах були ділянки. Вони у своїй більшості були засаджені декоративними та плодовими деревами. Поміж молодими деревами культивувалися городні рослини. Шкільні ділянки мали велике значення у справі розповсюдження сільськогосподарських знань. Вчителі училищ повинні були піклуватися по можливості про розведення саду і городу і, де є можливість, влаштовувати бджоляник. При цьому на них покладался обов'язок знайомити учнів з різними видами сільськогосподарської праці у вільний від уроків час, якщо батьки учнів того бажали, і за їх згодою запрошувати на свої кошти осіб, обізнаних у справах садівництва, городництва і бджільництва [2, с. 13]. При деяких школах також були організовані музеї сільського господарства.

Курс навчання сільськогосподарських предметів був трирічний. Навчання велось переважно практичним шляхом. Учням давали деякі практичні уміння з садівництва та городництва. Навесні, улітку та восени учні проводили різноманітні роботи у полі, саду та на городі, які належали училищу. Вони тренувалися у копанні ям, скопуванні грядок, посадці та обрізуванні дерев, посадці деревинного та городнього насіння. А взимку учні поряд з загальноосвітніми предметами проходили курс спеціальних предметів. Так, учні отримували знання з природознавства за книгою М. Пономарьова "Початкова сільсько-господарча книга для читання в народних училищах і нижчих сільсько-господарчих школах" [4, с. 7]. Ця книга була написана достатньо простою мовою і за своїм змістом являла собою дійсно корисне і цікаве керівництво для бажаючих отримати елементарні знання із сільського господарства. Таким чином, наприкінці навчального року учні могли вільно орієнтуватися в саду, на городі, пасіці, уміли поводитися з деревами при їх пересадці, окуліровці, копуліровці та прищеплюванні. Отже, шляхом такого навчання учні одержували відомості, необхідні для самостійного ведення селянського саду, городу та пасіки.

Робота в саду і на городі проводилася інструментами учнів і частково самих учителів. Щоправда, земства виділяли деякі кошти на організацію у школах вивчення сільськогосподарських предметів. Необхідний інвентар також придбали за рахунок прибутків, які приносили шкільні ділянки. Половина їх надходила у земство, а друга половина залишалася у завідувача училища.

Пасіки утримувалися на кошти школи, а також кошти завідувачів. Вулики були власної роботи. Учні старших відділів завжди брали участь у роботі на пасіці і знайомилися з життям бджіл [3].

Повітові земства забезпечували школи деякими матеріалами, наприклад, давали фруктові й декоративні саджанці. Крім цього, учні мали змогу користуватися послугами інспектора з садівництва.

Безумовно, заняття з сільського господарства приносили користь місцевому населенню, привчаючи дітей до кращого обробітку городів і правильного догляду за рослинами у саду. Крім цього, учні одержували відомості, необхідні для самостійного ведення селянського саду, городу і пасіки.

Велике значення у справі розповсюдження сільськогосподарських знань мали шкільні ділянки. Та у деяких школах не було земельних ділянок. Крім цього, не всі земельні ділянки при школах були використані належним чином. Багато з них використовувалося погано і знаходилося у занедбаному стані. Головною причиною такого явища була відсутність учнів під час літніх канікул, коли насадження зоставалися без догляду і гинули.

Усі трудові процеси діти виконували ручним способом та за допомогою громіздких знарядь, що не відповідало принципу посиленості праці. Принагідно зазначимо, що саме цей аргумент – непосильність праці і важкі знаряддя праці – висували противники введення трудового навчання у початковій школі.

Великою перешкодою для деяких училищ було розташування їх у віддаленості від ринку або будь-якого закладу громадського харчування. Тому виникали проблеми з реалізацією сільськогосподарських продуктів, вирощених учнями.

Крім цього, запровадженню трудового навчання у земських школах перешкоджала ще й відсутність знавців справи. Переважна більшість учителів у земських училищах не мала спеціальних знань і вмінь, щоб вести практичні заняття з садівництва та городництва. Серед них майже не було любителів цієї справи. До того ж у весняні та літні місяці, коли тільки й можливі роботи в саду та городі, всі були зайняті роботою у своєму домашньому господарстві. Крім того, вчителі часто переходили з одного земського училища в інше, втрачали бажання щось влаштувати, не будучи впевненими, що можуть скористатися результатами своєї праці.

Що стосується ремісництва, то тут теж були деякі проблеми. По-перше, не всі школи мали майстерні або ж спеціальні приміщення. По-друге, було мало матеріалів та інструментів, призначених саме для дітей.

Проте, незважаючи на серйозні проблеми, трудове навчання протягом другої половини XIX ст. зберігало тенденцію до зростання, значного ж поширення набуло на початку XX ст. Бурхливий розвиток капіталістичного способу виробництва і сільського господарства у Харківській губернії у другій половині XIX ст. був головним чинником запровадження трудового навчання не тільки у початкових, а й у середніх загальноосвітніх закладах.

Саме земські школи відіграли у цій справі провідну роль.

Висновки. Наше дослідження показало, що, починаючи з 1870 року, у земських школах упроваджувалося трудове навчання як шкільний предмет. Здебільшого не було необхідної матеріальної бази, підготовлених викладачів, вибір спеціальності часто мав випадковий характер, організація і зміст спеціальної підготовки також був недосконалий. Але, незважаючи на це, запровадження і поширення трудового навчання у земських школах у тих умовах треба вважати явищем позитивним. Це давало можливість дітям трудящих і селян разом з елементарною освітою одержувати деякі знання і навички ремісничої чи сільськогосподарської праці, що звільняло їх від необхідності проходити етап учнівства у майстернях.

Використана література:

1. Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1913–1914 уч. г. Статистический обзор : в 2 ч. – Ч. I : Текст. – Х. : Тип. губ. правления, 1917. – 101 с.
2. Проект общего нормального плана промышленного образования в России. – СПб. : Школа и жизнь, 1887. – 76 с.
3. Харківський державний обласний історичний архів, фонд 266 “Канцелярія директора народних училищ Харківської губернії, оп.1, д. 875. “Отчеты о классах ручного труда за 1913–1914 уч.г.”
4. Харківський державний обласний історичний архів, фонд 266 “Канцелярія директора народних училищ Харківської губернії, оп. 1, д. 796 “Отчет о начальных училищах Лебединского уезда за 1900 г.”

Карелин М., Лях Г. Трудовое обучение в земских школах Харьковской губернии во второй половине XIX – в начале XX веков.

В статье исследуется процесс внедрения трудового обучения в земских школах Харьковской губернии во второй половине XIX – в начале XX вв. Подчеркивается прогрессивная роль земств в расширении содержания образования за счет так называемых необязательных предметов, среди которых предметы трудового обучения играли особую роль в подготовке молодежи к жизни и производственному труду. Рассматриваются позитивные стороны внедрения трудового обучения, а также проблемы, с которыми столкнулись земские школы.

Ключевые слова: Харьковская губерния, земская школа, трудовое обучение, ремесла, сельскохозяйственный труд.

KARELIN M., LYAKH G. Labour education in zemska schools of the kharkiv province in the second half of the XIXth – beginning of the XXth centuries.

The process of introduction of labour education in local elementary schools (zemska schools) of the Kharkiv province in the second half of the XIXth – the beginning of the XXth centuries are investigated in this article. The progressive role of zemstvos in extending of labour education is emphasized. Achievements as well as problems zemstvos faced with are shown in the article.

Keywords: Kharkiv province, local elementary school (zemska school), labour education, agricultural labour.